

O POSTJUGOSLAVENSKIM RATOVIMA I KNJIŽEVNOSTI

Boris Previšić, *Literatur topographiert. Der Balkan und die postjugoslawischen Kriege im Fadenkreuz des Erzählens*. Berlin: Kadmos, 2014. 478 str.

Jedna je od središnjih tema suvremene književnosti pitanje o mogućnostima prikazivanja zbilje i granicama s kojima se ono suočava s obzirom na njezinu rastuću kontingentnost u 21. stoljeću. Švicarski germanist hrvatskih korijena Boris Previšić u svojoj se opširnoj monografiji na njemačkom jeziku *Topografija književnosti. Balkan i postjugoslavenski ratovi u unakrsnoj vatri pripovijedanja* (*Literatur topographiert. Der Balkan und die postjugoslawischen Kriege im Fadenkreuz des Erzählens*), nastaloj na temelju habilitacije na Sveučilištu u Baselu, posvećuje prikazivanju rata u književnosti te izravno tematizira taj središnji problem suvremene književnosti propitujući njezine domete, mogućnosti i granice kad pripovijeda o ratnoj zbilji u nedavnoj prošlosti. Time nastoji odrediti ulogu književnosti u društvu zahvaćenom ratom i razaranjem, društvu koje se ubrzano mijenja, obilježeno tranzicijom nakon pada socijalizma 1989. godine (usp. Karl Schlögel, *Die Mitte liegt ostwärts. Europa im Übergang*, 1989). Kada književnost tematizira rat, tijekom i posljedice ratnih zbivanja, pitanje o granicama prikazivanja dodatno se zaoštrava i zadire do temeljnih etičkih i moralnih pitanja o pripovijedanju. Naime, književnost se izravno suočava s pitanjem o svojem potencijalu: može li ona prikazati ratne

traume, opisati pun opseg ratnih razaranja, preuzeti ulogu svjedočanstva ili čak moralnog korektiva u društvu zahvaćenom ratom. Previšić propituje poetološke pretpostavke književnosti koja govori o ratu i načine pripovijedanja o ratnoj traumi na postjugoslavenskim prostorima koncem devedesetih godina 20. stoljeća, no u prvom ga redu zanima potraga za „dodanom vrijednosti“ (321) književnosti, odnosno za onim što književnost razlikuje od svakoga drugog oblika prikazivanja zbilje. Teza o specifičnoj plastičnosti književnosti, poslužimo li se terminom Wolfgang Isera, provodna je nit u svakom poglavlju, čime autor propituje status književnosti kao medija koji se bavi temom rata i pomno bilježi posebnosti književnog izričaja u suočavanju s izazovima ratne i/ili poratne zbilje.

Već se time jasno očitava aktualnost ove opsežne i gradom izrazito bogate monografije – samo bibliografija primarne literature obuhvaća gotovo osam gusto tiskanih stranica, a autor ne obrađuje samo književne tekstove njemačkoga govornog područja ili one iz različitih južnoslavenskih književnosti, nego i eksponirane primjere iz španjolske, talijanske i francuske književnosti. Previšić se u svojoj monografiji fokusira na ratna zbivanja na teritoriju bivše Jugoslavije polazeći od narativne topografije, a to je topografsko polazište naglašeno već u naslovu monografije sintagmom o postjugoslavenskim ratovima na Balkanu. Stoga u uvodnom poglavlju govori o balkanizmu kao slijepoj točki europske svijesti te na temelju povijesnih projekcija o južnoslavenskom prostoru otvara pitanje o različitim narativnim strategijama u suočavanju s ratnom traumom, odnosno o „diskurzivno faktualnom“ (54) križanju diskursa o Balkanu s postjugoslavenskim ratovima. S jedne strane,

navodi konkretne povijesne podatke, precizno kontekstualizira i razjašnjava okolnosti izbijanja i širenja ratnih sukoba, prati i diferencira različita krizna žarišta nastala nakon raspada Jugoslavije. S druge strane, u jednakoj se mjeri posvećuje prikazu različitih ratnih žarišta na cijelome postjugoslavenskom području i tako zaobilazi nacionalne podjele i suprotstavljena gledišta. U prvom ga redu zanimaju zamučene granice između fiktivnog i faktičnog u tekstovima koji se izravno suočavaju s posljedicama postjugoslavenskih ratova te rat propituje s naratološkog gledišta.

Već je iz toga jasno kako se njegovo polazište znatno razlikuje od tradicionalnoga, usko filološkog pristupa. Autor kreće od transkulturno i transregionalno postavljenog pitanja što književnost može ispričati i koje (povijesne i društvene) traume može posvjedočiti, a posebno ga zanima kako znanstveni diskurs može objektivizirati takva traumatična, ratna iskustva bliska neizrecivom i nepojmljivom, a da pri tome ne postane političan ili aksiološki kontaminiran. Kako bi odgovorio na ta pitanja, osim pomnoga čitanja vrlo opsežnog korpusa tekstova s temom postjugoslavenskih ratova, mora posegnuti za setom književnih i kulturnih teorija, počevši od historijske analize diskursa preko kulturne geografije do naratologije prostora, i na taj način metodološki osigurati svoj pothvat. Nakon čitanja ove opširne monografije doista se može potvrditi kako se radi o istinskom pothvatu koji zaslužuje pažnju šire akademske zajednice, kao i prijevod na hrvatski jezik jer daje širok uvid u društveno-povijesni, medijski i književnoteorijski kontekst suočavanja s ratom u književnosti. Previšić metodološki kombinira naratološke teorije s kulturološkim polazištima, od semiotičke teorije J. Lotmana do teorija

prostornog obrata. Kombinacija takvih teorijskih pristupa omogućuje proučavanje „semiološko-narativnih struktura“ te „processa temporalizacije i spacijalizacije“ (70) u književnosti, a time i naknadnu proradu ratnih iskustava. U prostornoj naratologiji Previšić se ponajviše oslanja na koncept Michela De Certeaua iz njegova *Izuma svakodnevice*. Važno je da takvim tematskim širenjem i metodološki širokim, ali utemeljenim teorijskim postavkama Previšić interdisciplinarno zahvaća u niz različitih, ali međusobno srodnih disciplina. Najvažnije od svega, upravo takvim postupkom ukazuje na mogućnost književnosti da ponudi diferenciranu proradu ratne zbilje, a time i odgovore na nju. Stoga se autor ne ograničava na žanrovski jedinstven korpus, nego obrađuje raznorodne tekstove, od svjedočanstava, novinskih izvješća, sudskih protokola i autobiografskih tekstova sve do fikcionalnih narativnih tekstova. Monografija je strukturirana u dva dijela, u prvom donosi opće i metodološke pretpostavke, a u drugom, opširnijem, prelazi na analize tekstova, polazeći od onih faktografskih, primjerice dnevnčkih zapisa i svjedočanstava, sve do složenih romanesknih fikcionalnih prikaza ratne zbilje. Time autor prati odmak od faktografije prema sve izraženijoj fikcionalizaciji ratnih zbivanja, proučavajući ih kao različite moduse suočavanja s ratnim traumama.

U uvodnom poglavlju o balkanizmu iscrpno se prikazuje tzv. balkanski obrat u znanosti o književnosti što ga je krajem devedesetih godina prošloga stoljeća potaknula bugarska znanstvenica Maria Todorova svojom monografijom *Imaginarni Balkan*, na koju su se potom nadovezali radovi niza teoretičarki i teoretičara, na primjer njemačkog povjesničara Holma Sundhaussena. Previšić promatra kako se diskurzivno proizvodi prostor

Balkana i nadovezuje se na predodžbu o Balkanu kao „Drugome“ u srcu Europe, pa prostor Balkana promatra kao imaginarni ili socijalni konstrukt čije se negativno određenje s konceptom „bliskoga dalekog“ (139) odražava u književnim tekstovima. Služeći se pojmom njemačke znanstvenice Bettine Menke, Balkan opisuje kao „prostor eha“ (35), čime ističe relacionalni karakter predodžbenih obrazaca o prostoru. Jasno je da se ne oslanja na geografsko utemeljenje Balkana kao realnog prostora, nego ga izmješta u prostor kulturnih predodžaba, pa ga, poput vrsnog poznavatelja prilika na Balkanu Paola Rumiza, traži onkraj koncepta o europskoj „lažnoj sigurnosti“. Previšić prati kako se predodžba o Balkanu perpetuira u fatalistički diskurs, no istovremeno ukazuje na potencijal književnosti da u svojoj „hibridnoj naraciji nedovršenoga i mnogoglasnoga, fragmentarnog, transgeneričkog i transtemporalnog“ provede „trajnu dekonstrukciju balkanizma i otvori pogled razotkrivanju mehanizama rata“ (184).

Analički dio monografije autor započinje nizom svjedočanstava o prizorištima rata u Bosni i Hercegovini te proučavanjem autobiografskih zapisa iz logora *Keraterm* Muhidina Šarića, svjedočanstva Emira Suljagića o Srebrenici i *Dnevnika s Pala* Mladena Vuksanovića. U tim se tekstovima ne posvećuje samo pitanju o granicama svjedočenja s konceptom traume razrađenim ponajviše u anglofonim studijama, nego također proučava odnos fiktivnoga i faktičnoga te promatra kako svjedočanstva zadobivaju potencijal „transkulturološke paradigme zajedničkoga iskustvenog prostora“ (96). U tom se poglavlju posebno obrađuju svjedočanstva o silovanjima i mučenjima žena u ratu (Alexandra Cavellius: *Leila*, Seada Vranić: *Pred zidom šutnje*, Slavenka Drakulić: *Kao da me nema*, Jadranka

Cigelj: *Apartman 102. Omarska*). U analizi tih nefikcionalnih tekstova Previšić tematizira tvrdnju Claudija Magrisa iz njegova predgovora spomenutoj knjizi talijanskog publicista Paola Rumiza *Maske za masakr* o „abnormalnoj, strašno fantastičnoj“ stvarnosti, koja u „svojoj strašnoj fantazmagoriji“ nadilazi svaki oblik fikcije te uz psihoanalitičku i psihosocijalnu kontekstualizaciju razrađuje paradigmu o „golom životu“ talijanskog filozofa Giorgia Agambena. Sljedeći je korak u naratološkom propitivanju prostora rata proučavanje tekstova koji opisuju razaranje Sarajeva, oscilirajući između narativizacije i „idealizacije“ (115). U tom dijelu Previšić analizira prozu Dževada Karahasana i kratke priče Miljenka Jergovića s njihovom „punom sviješću o političkim implikacijama vlastitog pisanja“ (132), polazeći od važnog rada bosanske teoretičarke Nirman Moranjak-Bamburač o kulturnom sinkretizmu. Na temelju analize „mehanike rata“ (134) autor izvodi kritiku „redukcioniističke politike“ i „masovnih medija“.

U sljedećem poglavlju autor razmatra prve strane reakcije na postjugoslavenske ratove, čime otvara put prema središnjem dijelu monografije s problematizacijom Handkeovih projekcija o postjugoslavenskom prostoru. Ne pozivajući se eksplicitno na imago-loške postavke, Previšić u tom trećem poglavlju o „zakašnjeljoj“ (136) literarizaciji na njemačkom govornom području razmatra „paratekstualne i semiknjiževne postupke“ (136), ističući pri tome ulogu autostereotipa, posebno u prikazu balkanskoga islama. No najviše pažnje posvećuje refleksiji i parodiji dominantnih diskursa o ratu u tekstovima koji su između fikcionalnih i faktografskih. Previšić u prikazu stranih reakcija na rat zamjećuje dominaciju putopisa i ističe njegovu

ulogu „praoblika fikcionalizacije“ (137). Metodom historijske analize diskursa skicira povijesnu konstelaciju i imperijalne odnose snaga na Balkanu s jedne te recipročnu ulogu „sjene vlastite postkolonijalne povijesti“ (154) u njemačkim suočavanjima s ratom s druge strane. Prototip stava zapadnog intelektualca Previšić analizira u eseju Hansa Magnusa Enzensbergera *Bosnien. Uganda*, u kojem Enzensbergerov „simbolički geografski seting“ (145) odražava njegovo esejističko autopozicioniranje i sklonost apstrahiranju konkretnoga sukoba. Različite nacionalne prikaze rata Previšić potom analizira na primjerima angažirane književnosti iz Francuske (Alain Finkelkraut, Annie Le Brun, Bernard-Henry Lévy) i Španjolske. Kao najvažniji prilog ističe roman Juana Goytisola *El sitio de los sitios*, a analizirajući metaforiku ponavljanja povijesti, promatra u kojoj mjeri izbijanje postjugoslavenskih ratova, ali i reakcije na njih dovode u pitanje projekt Europe mira (166). Time ukazuje na uvjetovanost recepcije unutarnjim političkim čimbenicima, ulogom medija te povijesnim kontekstom određene zemlje.

U četvrtom i šestom poglavlju Previšić poduzima literarnu sistematizaciju ratnih zbivanja u romanima s njemačkoga govornog područja, koristeći se pri tome tipološkim kategorijama marginalizacije, paralelizacije i nostalgizacije (Melinda Nadj Abonji, Marica Bodrožić) te povijesne digresije (185). Taj dio otvara Sebaldomom usporedbom postjugoslavenskih ratova s Drugim svjetskim ratom u njegovu književnom putopisu *Saturnovi prstenovi*. Strategiju suočavanja s povijesti promatra u tekstovima S. Drakulić, D. Albaharija i Dževada Karahasana. Potom, u šestom poglavlju, pojmom transgresije obuhvaća niz tekstova iz pera autorica i autora mlade generacije koji „propituju samu ulogu

europskih promatrača“ (345), primjericice romani i putopisi Juli Zeh, zatim razvijaju specifičan poliperspektivizam (Viktoria Kocman), figuriraju kao već kanonizirani primjeri interkulturalne književnosti (Terézia Mora, *Dan za danom*) ili razvijaju „incestuoznu intertekstualnost“ (358), kao u romanu Igora Štiksa *Elijahova stolica*. Transgresiju kao prekoračenje granica fikcije i faktografije promatra u romanu austrijske autorice korejskog podrijetla Anne Kim. Ona u svojem, nažalost neprevedenom romanu pod naslovom *Zaledeno vrijeme* (*Die gefrorene Zeit*) piše o potrazi Kosovara Luana za svojom nestalom ženom, otvarajući niz pitanja o (nemogućim) identitetima u zemlji zahvaćenoj ratom. Od kratkih analiza romana transgresije, u kojima se uvjerljivo povezuju skicirane teorijske postavke s pomnim čitanjem tekstova, valja istaknuti čitanje romana Saše Stanišića *Kako vojnik popravlja gramofon*. Previšić analizira fragmentarni, asocijativni i zaigrani pripovjedni stil u Stanišićevu intenzivno recipiranom romanu – samo na njemačkom govornom području prodan je u prvom izdanju u više od 25 000 primjeraka i preveden na dvadesetak svjetskih jezika – prikazujući ga kao palimpsest glasova s pripovijedanjem o pripovijedanom, čime Stanišić iz proživljenog i onog što mu je ispričano rekonstruira specifičan svijet ratnih zbivanja i istovremeno metanarativno tematizira sam čin pripovijedanja. Stanišićev se junak Aleksandar pripovijedanjem brani od ratne zbilje, a zatim, što je daleko važnije u kontekstu rata i nasilja, prekida genealoško prokletstvo naslijeđenoga ratno-patrijarhalnog shvaćanja povijesti, što Previšić označava pojmom transgresijskoga potencijala književnosti. Iz takvih analiza gradi naratologiju prostora kao proučavanje pripovijedanja o putovanjima prostorom i sjećanjima.

Nadalje, kao ogledne primjere za problematiziranje pripovjednog suočavanja s ratnom zbiljom i za njezino medijsko praćenje Previšić analizira dva romana Norberta Gstreina s temom postjugoslavenskih ratova. To su prevedeni, ali, nažalost, slabo recipirani romani *Zime na jugu* i *Zanat ubijanja*. Ugledni austrijski autor srednje generacije Norbert Gstrein kao moto svojega romana *Zime na jugu* bira rečenicu *It's war, baby, it's war*, ističući središnju temu rata, koju oblikuje kao priču o zazornim sudbinama obitelji razorenih ratovima u 20. stoljeću. Pričajući priču o rasapu obitelji, istodobno slaganjem niza perspektiva prikazuje kako ratna mašinerija uništava područje privatnoga te ističe upitnost pokušaja posredovanja prošlosti, čime dovodi u pitanje uobičajene načine potvrđivanja individualnih i kolektivnih identiteta. Previšić kao primjer transgresije spominje i romane Olivera Bottinija, koji u žanru kriminalističkog romana otkrivaju u kojoj je mjeri užas prošlosti jugoistočne Europe istovremeno užas zajedničke europske prošlosti, a ne samo balkanski „jugo-darmar“ ili „jugo-sudbina“, kako tvrdi jedan od likova Bottinijeva romana *Po nalogu očeva*.

Izdvojiti valja središnje, peto poglavlje, s vrlo iscrpnim prikazom kontroverznih teza Petera Handkea o postjugoslavenskim ratovima. Previšića tu najviše zanimaju načini i postupci kojima Handke kritizira površnost medija i medijskog posredovanja zbilje. Prema Handkeu, mediji zapravo ne mogu predočiti diseminacijski potencijal novije povijesti, nego uvijek podliježu manipulaciji. Previšić pažljivo proučava Handkeovu „poeto-logiku“ i uvjerljivo prikazuje povijest kontroverze oko Handkeova polemičkog stava prema postjugoslavenskim ratovima, kao i autorovu strategiju u kojoj „sjećanje na sjećanje postaje

sjećanjem na doživljenu zbilju“ (299). Tako ne upada u zamku jednostrane osude Handkeovih zaoštrenih stavova u njegovim medijski kritičkim tekstovima smještenima na granici između novinarstva i književnosti. Previšić akribično rekonstruira kako u Handkeovim esejističkim, a potom i fikcionalnim tekstovima „biografsko-historijsko“ koincidira sa „subjektivno-politički utemeljenom poetologijom“ (302) i proučava „potencijal mitologizacije“ (314) kojim raspolažu književni tekstovi. Tako u analizi ne zauzima stranu, nego promatra stranputice povezane s traumom rata i samoinscenacijama autora.

U pretposljednem, sedmom poglavlju ispituje u kojoj je mjeri kulturna naratologija primjenjiva na druge književne žanrove i pokazuje koliko ratna zbilja utječe na njih. O tome govori poglavlje „Lirika i rat“ u kojem Previšić, dosljedno svojoj strategiji višejezičnosti, proučava primjere iz južnoslavenskih književnosti, i to glas žrtve (Mile Stojić, *Prognane elegije*), kao i glas počinitelja (Dežulović, *Pjesme iz Lore*) te relativno slabo recipirane poetske reakcije na akciju *Oluja* s njemačkoga govornog područja u eksperimentalnom tekstu Petera Waterhousea *E71*, kombinaciji putopisa i lirskog svjedočanstva.

U zaključnom, devetom poglavlju Previšić spominje „gordijski čvor“ koji povezuje diskurzivne formacije i povijesne činjenice. Taj gordijski čvor u svojoj monografiji pokušava razriješiti ukazujući na „topografsku“ dimenziju književnosti kao poveznicu s proučavanjem književnih praksi „produkcije i recepcije zbilje“ (449) kako bi iz te pozicije analizirao balkanizam, književne oblike svjedočenja o ratu i projekcije alteriteta u „eksplozivnoj mješavini ratnog zbivanja i diskursa o balkanizmu“ (454). Iz toga izvodi jedinstven potencijal književnosti

da svojom „narativnom polifonijom“ (455) – što je njegov autorski termin, izveden iz Bahtinove teorije – ponudi načine suočavanja s prošlošću i tako pruži odgovor na diskurzivno i medijsko perpetuiranje dinamike rata, razaranja i traume. Time indeksira potencijal književnosti da propita granice ratom i nasiljem kontaminirane zbilje te ustraje na socijalnoj i etičkoj dimenziji znanosti o književnosti, uvjeren u njezin potencijal da višedimenzionalno prikaže ratna zbivanja. Analizirajući, primjerice, Jergovićev roman *Dvori od oraha*, Previšić ukazuje na „golem utopijski potencijal“ književnosti, potencijal koji ne prati ni „linearnu povijest dekadencije“ ni „spe-

cifične antiratne tradicije“, nego otkriva „latentnu višeslojnost povijesti“ (240). Takve metanarativne strategije otkriva u tekstovima južnoslavenskih književnosti (Albahari, Drakulić, Hemon, Karahasan, Sajko, Štikš), kao i u nizu tekstova na njemačkom jeziku (Gstrein, Handke, Kim, Mora, G. Roth, Sebald, Stanišić, Zeh). Budući da su mnogi od tekstova o kojima Previšić piše prevedeni, još jednom valja istaknuti da bi prijevod ove monografije na hrvatski jezik bio vrlo koristan jer bi omogućio daljnje analize ovoga korpusa tekstova iz druge perspektive.

Milka Car

144

(LOŠA?) BESKONAČNOST HIBRIDA

Natalija Zlydneva (ur.), *Hibridni oblici u slavenskim kulturama (Gibridnye formy v slavjanskih kul'turah)*. Moskva: Institut slavjanovedenija RAN, 2014. 462 str.

Upišemo li pojam „hybrid“ u tražilicu Google, izaći će ukupno 406 milijuna jedinica (8. ožujka 2016). Na engleskom se govornom području, kada je riječ o humanističkim i društvenim znanostima, hibrid, kao što pokazuju i odabrane internetske stranice (u kontekstu uvrije-

ženijeg pojma *hibridity*), uglavnom povezuje s postkolonijalnom teorijom koju je promovirao H. Bhabha u studiji *Mjesto kulture (The Location of Culture)*, Routledge, 1994). U Bhabhinu se tumačenju hibrid rabi prvenstveno u značenju kulturalne hibridnosti, odnosno „prijevoda“ društvenih i kulturnih praksi koje sežu *izvan* (engl. *beyond*) uvriježenih binarnih granica Sebe i Drugoga, Istoka i Zapada itd. U Bhabhinu je smislu pojam hibrida posebice primjenjiv u analizama kultura takozvanog Trećeg svijeta, kao i u povezanosti s fenomenom globalizacije, te se nadaje kao gotovo nezaobilazan pojam uz analizu problema i izazova transkulturalizma i multikulturalizma i transnacionalizma. U tim je kontekstima hibridnost neizostavno nijansirana određenim vrijednosnim, pa i ideološki zaoštrenim